

2008. – С. 151-207.

19. Шевченко Ю.Ю. Реалии «литургической археологии» в датировке христианских пещерных храмов Восточной Европы // Христианство в регионах мира. Вып. 3: Христианская архаика / Отв. ред. М.Ф. Альбедиль, Ю.Ю. Шевченко. СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2011. С.62-112.

20. Ювалова Е. Западноевропейское искусство раннего средневековья и романской эпохи // Очерки истории искусства / Под ред. Н.Е. Григоровича и Г.Г. Поспелова. – М., 1987. – С.360-399.

21. Юрочкин В.Ю. Происхождение склепов Центрального и Юго-Западного Крыма: Боспор или Кавказ? // Боспорский феномен: Погребальные памятники и святилища. Материалы Международной научной конференции. Ч. II. – СПб., 2002. – С. 125-137.

22. Gibson Shimon. The Cave of John the Baptist: The First Archaeological Evidence of the Historical Reality of the Gospel Story (Paperback). ISBN-10: 0385503482; ISBN-13: 978-0385503488. – London, 2005. – 416 p.

23. Tsafrir Yoram. The Loca Sancta and the invention of relics in Palestine from the fourth to seventh centuries: their impact on the ecclesiastical architecture of the Holy Land // Восточнохристианские реликвии / Ред.-сост. А.М. Лидов. – М., 2003. – Р. 56-76.

Шевченко Ю.Ю., Уманець О.М. Про можливі єгипетські витоки християнського храмового престолу

Церковний (вітварний) престол, спочатку поєднаний з жертвовником у єдиний «літургичний пристрій», походить від полиць для розміщення мертвих тіл. Такою є «лавиця Богородиці» в єрусалимській Гефсиманії. Вона була відома християнам з II ст. н. е. Лавиця в єрусалимській печері Воскресіння – «лавиця Христа» – була відкрита тільки рівноапостольною августою Єленою у 325 р. Найбільш ранні «літургичні пристрої» у найдавніших християнських храмах (жертвовник + престол) розміщують за зразком «лавиці Богородиці» (у Дурра Європос; у «печері Апокаліпсису» на о. Патмос; у кримському печерному храмі Чилтер-Коба).

Ключові слова: престол храму, ніші-аркасолії для бальзамування, Чилтер-Коба у Криму, Єрусалимська Гефсиманія, склепи римського часу.

Shevchenko Yu.Yu., Umanets A.N. Possible origins of egyptian christian throne of church

Church (altar) throne, initially combined with the altar in some single «liturgical device» comes from the shelves to house the dead bodies. Such is the «LAWICA VIRGIN» Gethsemane in Jerusalem. She was known to Christians from the II century AD LAWICA in a Jerusalem cave Resurrection – «LAWICA CHRIST» - was discovered only Augusta Helena Equal to the Apostles in 325 AD The earliest «liturgical devices» in the oldest Christian churches (+ altar throne) put on the model of «LAWICA VIRGIN» (in Durra Europos, in «cave of the Apocalypse» on o. Patmos, in the Crimean cave temple Chilter-Koba).

Key words: altar of the church, niche-arkasolii for embalming, Chilter-Koba in the Crimea, Jerusalem Gethsemane, tombs of the Roman period.

18.03.2013 р.

УДК 94(477):27:393

Р.М. Луценко

ЗМІНИ У СПРИЙНЯТТІ СМЕРТІ В ДАВНЬОРУСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ З ПРИЙНЯТТЯМ ХРИСТІЯНСТВА

В статті розглянуто проблему змін сприйняття смерті з прийняттям християнства у давньоруському суспільстві. Християнізація призвела до трансформації уявлень про смерть, посмертну долю, потойбічний світ, поховальний обряд.

Ключові слова: смерть, християнство, душа, рай, пекло.

В сучасній історіографії процес хрещення Давньої Русі та подальша християнізація суспільства все більше привертає увагу дослідників. Інтерес до історії християнізації давньоруської держави був піднятий під час святкування 1000-ліття хрещення Русі у 1988 р. Тоді вийшло ряд ґрунтовних монографій та наукових збірників, присвячених процесу християнізації Русі.

У 90-ті р. XX ст. та на початку ХХІ ст. процес християнізації давньоруського суспільства розглядався у працях О.П. Толочка [18] В.Я. Петрухіна [13], О.П. Моці, В. Рички [9], І.М. Данілевського [3], О.В. Карпова [5] та інших. Також з'явилися монографії, присвячені давньоруському християнському поховальному обряду на різних територіях давньоруської держави. Це дослідження О.П. Моці [10], В.Г. Івакіна [4], О.Є. Мусіна [11], Д.Т. Панової [12] та інших. Однак проблема змін у сприйнятті смерті, викликаних християнізацією, не виступала у цих ґрунтовних дослідженнях як самостійна, окрім дослідження О.В. Карпова, де цій проблемі присвячено розділ [5, 121-176]. Здебільшого трансформації у сприйнятті смерті розглядалась лише в контексті християнізації та змін у поховальній обрядовості.

Смерть в язичницькому світогляді сприймалась як акт переродження для нового світу. І життя у новому світі буде продовженням життя попереднього – збереженням соціального статусу, певного майна (покладеного до поховання), родинних зв'язків у межах роду. Тобто людина збереже своє місце у суспільстві, яке вона займала на момент смерті і поховання. Можливо говорити о наявності в язичництві «протоїдеї» індивідуальної есхатології [5, 143]. Інститут посмертного суду чи покарання за вчинені при житті дії у язичництві був відсутній. Щоб забезпечити собі у потойбічному світі краще існування, людина повинна в цьому житті накопичити якомога більше багатства, а також зайняти високе положення у суспільстві [14, 51-52].

Язичник мав впевненість у своєму потойбічному житті, спираючись на реалії свого існування. В християнському світогляді смерть ставить людину перед певною невизначеністю майбутнього існування. З прийняттям християнства докорінно

змінюються погляди на смерть та потойбічний світ. Потойбічне життя ототожнюється саме з життям душі померлої людини. Після смерті та розлучення душі з тілом за християнським вченням: 1) душа проходить певний етап митарств по дорозі до суду; 2) над душею відбувається особистий суд за життя людини, за результатами суду душа блаженствує чи мучиться, дивлячись на життєвий багаж справ, чекає загального воскресіння та воз'єднання з тілом [5, 157]. Після цього людина предстане перед Страшним судом Бога, і розпочнеться справжнє вічне життя в пеклі чи раю.

Збереження душі стає найголовнішим мотивом життя людини. Перед смертю всі стають рівні – князі, дружинники, селяни. Накопичення матеріальних благ відступає на другий план на фоні накопичення духовних заслуг. У слов'ян, які прийняли хрещення, поступово починає вироблятися страх смерті – як страх Божого суду. Цей страх усіяко стимулювався церквою. Феодосій Печерський, звертаючись молитвою до Бога, просив: «Постійно вкладай у серця наші страх Твій, щоб прилучились ми до благодаті, що вготована праведникам. Почалося повне переосмислення цього і потойбічного світу» [17, 298].

Розуміння сприйняття смерті у християнському середовищі Давньої Русі дає розмова грецького філософа з князем Володимиром, що міститься у Повісті минулих літ. Розповідь філософа про православну віру містить багато аспектів християнського вірування про смерть та потойбічний світ, що побутували на рівні давньоруської еліти.

Розповів грек князю, чому люди втратили безсмертя, про першу людську смерть і про перший обряд поховання. Каїн вбиває Авеля, і тіло Авеля пролежало тридцять років (не зазнаючи тління та розпаду), бо Адам і Єва не знали, як поховати померлого. За велінням Божим прилетіло двоє пташенят. Одно з них померло, а друге викопало ямку, поклато померлого і поховало. Побачивши ж се, Адам і Єва викопали удвох йому яму, і положили Авеля, і поховали його з плачем [8, 53].

Проповідник яскраво змальовує смерть Ісуса Христа та перемогу його над смертю – воскресіння. Закінчуючи розповідь, філософ відзначив неминуче і можливо близьке приближення Судилища Божого: «Уже назначив Бог і день один, у який він, зійшовши [з небес], буде судити живих і мертвих і воздасть кожному по ділах його: праведному - царство небесне, і красу невимовну, [і] радість без кінця, і не [буде] він умирати вовіки, а грішникам — мука вогненна, і черва невсипуща, і муці [іх] не буде кінця. Такі ото будуть муки [тим], які не вірують у господа нашого Ісуса Христа. Будуть їх мучити в огні, якщо хто не охреститься» [8, 59].

Для підкріплення розповіді у фінальній частині розмови філософ продемонстрував князю Володимирі запону, на якій було зображено

Судилище Господнє. Пояснюючи зображення, проповідник показував праворуч праведників, що в радості попереду йдуть у рай, а ліворуч – грішників, що йдуть на муку. І Володимир, зітхнувши, сказав: «Добре сим праворуч, горе ж тим ліворуч». На це філософ зауважив: «Якщо ти хочеш праворуч стати, то охрестись» [8, 59-60]. За словами літописця, промова філософа мала велике значення у процесі навернення князя до християнства.

У християнстві земне життя сприймається тимчасовим на фоні вічного життя після смерті. Однак від тимчасового земного життя людини цілком залежить вічне потойбічне життя, яким воно буде у раю чи пеклі, буде це вічне блаженство чи буде це вічна мука.

Теми смерті та посмертної долі, перемоги Бога над смертю постійно зустрічаються у давньоруських церковних творах. Так митрополит Іларіон у своєму творі «Слово про Закон і Благодать» писав: «До людей, що жили на землі, в плоть одягнувшись, прийшов той, а до суцх у пеклі розп'яттям і в труні лежанням зійшов, аби і ті, і ті, і живі й мертві, пізнали одвідини Його і Божий прихід і зрозуміли, що і для живих, і для мертвих міцний і сильний Бог є» [2, 195].

Турбота про душу у давньоруському суспільстві стає значимим мотивом у житті людей. Так Володимир Мономах, турбуючись про долю свої дітей, повчає їх, як достойно прожити земне життя і зберегти душу для вічного життя у потойбічному світі. Князь писав: «А господь наш, володіючи і животтям і смертю, согрішення наші, вищі од голови нашої, терпить, і знову, і до живоття нашого. Як отець, чадо свое люблячи, поб'є і знову пригорне його до себе, так ото і господь наш навчив нас, над ворогом перемогу: трьома ділами добрими позбутись його і побідити його – покаєнням, сльозами і милостинею. І то вам, діти мої, не тяжка заповідь божа, бо тими ділами трьома позбутися гріхів своїх і царства не лишитися. Тож, бога ради, не лінуйтеся, я благаю вас, не забувайте трьох діл тих, бо не є важкі вони» [8, 456].

Нагадує князь і про тимчасовість земного життя: «Смертні ми єсмо, нині – жи'ві, а завтра – у гробі. Се все, що ти нам, дав єси, – не наше, а твоє, нам поручив ти єси на небагато днів» [8, 457].

Володимир Мономах застерігав своїх дітей від необдуманих клятв хрестом, що можуть привести до загибелі душі: «А якщо ви будете хреста цілувати братам чи кому, то, лише вивіривши серце своє, що на нім, ви можете устояти, – тоді цілуйте. А цілувавши, додержуйте, щоб, переступивши, не погубити душі своєї» [8, 457]. Необхідність додержувати клятви хрестоцілування князь підкріплює прикладом власного життя: «Зустріли бо мене послі од братів моїх на Волзі, кажучи: «Поспіши до нас та виженемо ми обох Ростиславичів, а волость їхню однімем. Якщо ж ти не підеш із нами – то ми собі будемо, а ти собі». І сказав я: «Хоча ви й гніваєтеся – не можу

я вам іти, ні хреста переступити» [8, 454].

У «Хожденії Богородиці по мукам» люди, що приступили клятву, цілуючи хреста, були з головою кинуті в пекельний вогонь. І це було одне з найстрашніших покарань у пеклі [1, 162].

Цілування хреста у князівському середовищі було досить поширеним явищем під час укладення миру, домовленостей [15, 35]. Не дивно, що князь у своєму повчанні приділив цьому велику увагу.

З прийняттям християнства змінилось ставлення і до власного життя. В язичницькі часи людина сама розпоряджалась власним життям і спокійно могла вибрати смерть чи зробити суїцид, якщо цього вимагали обставини. Так існувала традиція суїциду жінок для супроводу чоловіка у потойбічний світ. Зі смертю чоловіка його дружина чи бажаючи виступити у ролі дружини померлого в потойбічному світі могли бути поховані разом з небіжчиком. Ця традиція, описана арабськими та візантійськими авторами, сприймалася у суспільстві цілком нормально. Чоловіки теж спокійно обирали смерть у певних випадках. Під час війни, якщо перед воїном поставало питання вибору полону (смерті вільної людини) чи смерті (продовження вільного життя у потойбіччі), то вибір міг традиційно впадати на смерть. Лев Диякон зазначає, що слов'яни не здаються в полон навіть переможеними; коли немає надії на порятунок, вони пронизують собі нутроці і таким чином вбивають себе самі. Бо вірять, що вбиті ворогом полонені, стають після смерті і відлучення душі від тіла, рабами своїх вбивць у підземному світі. Побоюючись такого служіння, не бажаючи служити своїм вбивцям, вони самі причиняють собі смерть [7, 81]. Щоб перебороти інстинкт самозбереження, людина повинна була мати чітку мотивацію та віру в потойбічне життя. І язичництво давало таку віру, що має значення статус людини у момент смерті, а не сама смерть.

З прийняттям християнства відношення до добровільного вибору смерті (суїциду) повністю змінилося. За церковними канонами самогубці не мають права потрапити до раю, суїцид є страшним гріхом, бо своїм вчинком вони зазіхають на право бога дарувати чи відбирати життя. Жінкам було заборонено супроводжувати чоловіка у потойбічний світ. Але залишки вірувань про смерть, як втечу від полону, ще довгий час існували у дружинному середовищі. Так новгород-сіверський князь Ігор Святославич у промові перед своїм полком зазначає, що краще бути вбитим, аніж полоненим [16, 10-11].

Ще однією важливою зміною у сприйнятті смерті стало проникнення місць поховання до населених пунктів. У язичницькому світогляді могили були винесені за межі населених пунктів, і бажано, щоб місце поховання було відмежоване від житлової зони якоюсь природною перепорою (ліс, річка, струмок тощо). Це було обумовлене страхом не стільки

смерті, скільки страхом мерців. До населених пунктів могили потрапляли лише в процесі розширення населеного пункту у якості території під забудову. В процесі християнізації у населених пунктах почали будуватися церкви, поруч з якими почали виникати цвинтарі. Для вищих верств давньоруського суспільства поховання проводилось і середина храмів. Отже, таким чином кладовища (територія смерті) наближаються до життєвого простору давньоруського населення. Смерть та потойбічний світ вже не віддалені, а знаходяться поруч.

Храм у давньоруському суспільстві починає виступає посередником не тільки у спілкуванні з Богом, а із померлими. Також живих християн хвилює доля померлих. Живі у молитвах могли просити Бога за померлих. Так Феодосій Печерський, у своїй молитві про всіх християн, просить Бога не тільки за живих, а і за померлих: «Господи, душі рабів твоїх, усіх православних християн, що померли в містах, і в селах, і в пустинях, і в дорозі, і на морі. Утіш їх у місці світлому серед лику святих, у преділі благого раю, і життя безконечного, і /при/ невимовному і немигаючому світлі лица Твого, – бо Ти є заспокоєнням і воскресінням рабам Твоїм, Христе Боже наш, і Тебе славимо з Отцем і Святим Духом, і нині, і повсякчас» [17, 297-298].

Язичницька традиція спілкування з померлими на місці поховання зберігається і у християнські часи. Так населення продовжувало приносити жертву померлим у вигляді їжі та напоїв до місця поховання та вшановувати померлих у певні дні (Русалії, Діди). Чернець-літописець з осудом відмічає: «Ми бачимо ж ігрища витолочені і людей безліч на них, як вони пхати стануть один одного, видовища діючи, – бісом задумане діло, – а церкви стоять, і коли буває час молитви, мало їх знаходиться в церкві» [8, 105].

З прийняттям християнства докорінно змінюється поховальний обряд. Пишна язичницька поховальна обрядовість була неприйнятна для християнства. Церква, маючи підтримку держави, розпочала наступ на поховальну обрядовість язичницького зразка.

У новий історичний період кожен, хто приходив на «Суд Божий» в кінці свого життя, повинен був з'явитися з тими матеріальними цінностями, з якими він в це життя прийшов, – тобто ні з якими. Цього положення церква вимагала дотримуватись і в нормах поховального обряду, згідно якого поховати будь-кого було необхідно в землі без інвентарю [10, 83].

Нова релігія почала створювати нову систему поховальної обрядовості для давньоруського суспільства на основі принесених візантійських і приєднаних більш-менш пристосованих до християнства язичницьких елементів. Цілковито природно, що свідомість народу, його віра не могли змінитися протягом кількох років по хрещенні киян. Процес християнізації розтягнувся на дуже довгий час, що тривав упродовж кількох століть.

Це й сприяло збереженості давніх вірувань, що існували поруч з новими, християнськими. Стара віра довго не піддавалася натиску християнізації, а на рівні ментальності елементи язичницьких вірувань продовжували існувати. Найяскравішим прикладом цього може слугувати опис перевезення тіла князя Володимира Святого, коли розібрали поміст між двома дерев'яними будівлями, загорнули тіло в килим і спустили лінвами на землю. Потім, поклавши його на сані, відвезли і поставили в Десятинну церкву [8, 74]. Всі дії, які проводили з тілом Володимира до моменту доставки у церкву, – суто язичницькі, цілком продиктовані язичницьким поховальним обрядом і віруваннями [6, 66].

З часом християнізація суспільства змінила поховальний обряд, вклавши в нього нову семантичну суть. Нова релігія вижила глибоку релігійно-соціальну диференціацію з поховального обряду (хоча і не повністю). На Русі церква в першу чергу намагалася повністю викоринити обряд трупоспалення, вилучити з самих поховань інвентар, їжу, рабів тощо. Невеликі курганні насипи, що нагадували ґрунтові надгробки християнських могил, не викликали спочатку такого обурення у священиків, як названі елементи обрядності. В подальші часи церква намагалася викоринити і цей елемент [10, 83].

В уніфікованому поховальному обряді християнського зразка на Русі все ж простежувалися певні соціальні відмінності. Так, князів вже ховали не в курганах, але в церквах, тим самим підкреслюючи божу сутність їхньої влади. Звичайне населення продовжувало ховати в ґрунтових могильниках часто-густо поряд з язичницькими предками. Після запровадження християнства була заборонена уся зовнішня обрядовість похорону – жертвоприношення та тризна тощо.

Складність сприйняття феномену смерті у середньовічному культурному середовищі Русі полягала в тому, що зі смертю невід'ємно пов'язані вчення про потойбічне життя і безсмертя та вчення про апокаліпсис (есхатологія) з певними домішками старих язичницьких вірувань. Це пов'язано з тим, що християнство постійно підкреслювало мізерність, тимчасовість земного життя, яке ніщо в порівнянні з буттям небесним. Смерть підводила підсумок кожній окремої людини, а апокаліпсис (смерть усього земного життя) підводив підсумок усьому людству. Саме під час апокаліпсиса усі люди (як мертві, так і живі) предстануть на суд Бога, який і вирішить, кому дарувати вічне життя, а кому і вічне небуття (в залежності від праведності кожної людини). Якщо язичник не боїться власної смерті як певного стану існування в природі, то християнин набуває певного страху перед смертю, перед тим незвіданим, що чекає його після земного життя. В християнському суспільстві Русі смерть

та посмертна доля людини стають тісно пов'язані з проблемами моралі та гідного життя людини.

Посилання

1. Апокрифы Древней Руси / [упоряд. М. Рождественской]. – СПб., 2002. – 239 с.
2. Давня українська література. Хрестоматія. – К., 1992. – 576 с.
3. Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX-XII вв.) / И.Н. Данилевский. – М., 2001. – 399 с.
4. Івакін В.Г. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва / В.Г. Івакін. – К., 2008. – 272 с.
5. Карпов А.В. Язычество, христианство, двоеверие: религиозная жизнь Древней Руси в IX–XI веках / А.В. Карпов. – СПб., 2008. – 184 с.
6. Козлов М.М. Уявлення давніх слов'ян про потойбічний світ / М.М. Козлов // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 61-73.
7. Лев Диакон. История / Диакон Лев – М., 1988. – 239 с.
8. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.С. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. – К., 1989. – 591 с.
9. Моця О.П. Київська Русь: від язичництва до християнства. Навчальний посібник для учнів старших класів і студентів / О.П. Моця, В.М. Ричка. – К., 1996. – 272 с.
10. Моця О. П. Населення південно-руських земель IX – XIII ст. (за матеріалами некрополів). – К., 1994. – 160 с.
11. Мусин А.Е. Христианизация Новгородской земли в IX-XIV вв. Погребальный обряд и христианские древности / А.Е. Мусин. – СПб., 2002. – 272 с.
12. Панова Т.Д. Царство смерти. Погребальный обряд средневековой Руси (XI-XVI) / Т.Д. Панова. – М., 2004. – 180 с.
13. Петрухин В.Я. Крещение Руси от язычества к христианству / В.Я. Петрухин. – М., 2006. – 222 с.
14. Рапов О.М. Русская Церковь в IX – первой трети XII в. Принятие Христианства / О.М. Рапов. – М., 1988. – 416 с.
15. Ричка В.М. Політична етика і культура міжкнязівських взаємин у вимірі релігійних традицій хрестоцілування / В.М. Ричка // Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів, 1997. – С. 35-37.
16. Слово о полку Игоревім. – К., 1986. – 309 с.
17. Тисяча років української суспільно-політичної думки. – К., 2001. – Т. I. – 630 с.
18. Толочко П. Київська Русь / П. Толочко. – К., 1996. – 360 с.

Луценко Р.Н. Изменения восприятия смерти с принятием христианства в древнерусском обществе

В статье рассматривается проблема измененной восприятия смерти с принятием христианства в древнерусском обществе. Христианизация трансформирует представления о смерти, потустороннем мире, посмертной судьбе, погребальном обряде.

Ключевые слова: смерть, христианство, душа, рай, ад.

Lutsenko R.M. Changes in perception of death in ancient Russian society after conversion to Christianity

In this article changes in perception of death in ancient Russian society after baptism are described. Christening led to transformation of beliefs about death, after life, eternal world and burial ritual.

Key words: death, Christianity, soul, Paradise, Hell.

04.04.2013 p.